

DR. CZAGÁNY LÁSZLÓ:

AZ ÉLELMISZERIPARI VÁLLALATOK ÉRDEKELTSÉGI RENDSZERÉNEK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA ÉS AZOK HATÁSA A MEZŐGAZDASÁGI TERMÉKFORGALOMRA

1. A gazdasági érdekeltségről általában

A gazdasági érdekeltség a gazdálkodó szervek bizonyos állapota, amely anyag érdekeik érvényesítésére készíti őket. Miután a gazdasági érdek közvetlenül materiális tartalmú, a gazdasági érdekeltség mindenekelőtt anyagi érdekeltség. Az egyes gazdálkodó alapegységek érdekeltségét meghatározzák egyrészt az objektív anyagi érdekek, melyek a mindenkori technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági viszonyok tudati visszatükröződései, másrészt az — előbbiektől távolról sem független — a gazdasági mechanizmus.

Az egyes gazdálkodó alapegységek anyagi érdekeltségének konkrét jövedelem-tartalma, az érdekeltség intenzitása és érvényesítési mechanizmusa eltérő. Az eltérések egyrészt a gazdasági (tulajdonosi) elkülönültség miatt állnak fenn, másrészt azért, mert a központi gazdaságirányítást konkretizáló tervezési, szabályozási, szervezeti és döntéshozatali rendszer egyes elemei eltérő megvilágításban hozzák felszínre a gazdasági érdekeket és teszik lehetővé érvényesítésüket.

Noha nincs két vállalat se, amelyek érdekeltsége pontosan egybeesik, nyilvánvaló, hogy azonos típusú, azonos minőségű érdekeltségi rendszer a vállalatok vagy szövetkezetek nagyobb csoportjánál kimutatható. Ilyen alapon lehet beszélni a mezőgazdasági, illetve élelmiszeripari vállalatok és szövetkezetek érdekeltségéről.

Az érdekeltségi rendszerek bonyolult szövevényéből a tanulmány két alapvető problémakört emel ki: egyrészt az élelmiszeripari vállalatok koncentrációját és centralizációját, másrészt az ár- és jövedelemszabályozás néhány kérdését, s mindezek hatását az élelmiszeripari nyersanyagként értékesített mezőgazdasági termékek forgalmazására.

2. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés eltérő üzemi koncentrációja és szervezeti centralizációja

Általánosan elfogadott álláspont, hogy a mezőgazdasági termékforgalom karakterét hazánkban jelentős mértékben meghatározza az, hogy a nyersanyagtermelés — a végbement koncentráció és specializáció ellenére — a külön-külön viszonylag kis súlyt képviselő szocialista nagyüzemekben és kisgazdaságokban folyik, míg a felvásárlást túlnyomórészt a technikailag koncentrált, szervezetenként centralizált feldolgozóipar végzi. E kérdésnek tehát két lényeges oldala van: egyrészt az üzemi koncentráció, másrészt a szervezeti centralizáció.

a) *A termelés koncentrációja az élelmiszeriparban*

Az üzemi méretek növekedése a felszabadulás után erőteljes volt egész iparunkban, így az élelmiszeriparban, annak minden ágában is. E folyamat indítéka külföldön is, nálunk is a hatékonyság növelésére való törekvés. A fejlett technika igényli a koncentrációt. A viszonylag szűkösen rendelkezésre álló beruházási eszközök felhasználása is úgy látszott racionálisnak, hogy főként a már meglévő üzemeket bővítjük és modernizáljuk.

Az állami tulajdonban levő élelmiszerfeldolgozó ipartelemek száma 1960 és 1976 között 40 százalékkal csökkent, miközben az egy ipartelepre jutó állóeszköz állomány és termelés kb. ötszörösére növekedett. Az ipartelepi koncentráció alakulását többoldalúan mutatják be az alábbi adatok.

1. sz. tábla

AZ ÜZEMI KONCENTRÁCIÓ ALAKULÁSA AZ ÁLLAMI
ÉLELMISZERIPARBAN

Év	Ipartelepek száma	Egy ipartelepre jutó		
		állóeszközök bruttó értéke (1000 Ft)	foglalkozt. száma (fő)	termelési érték (millió Ft)
1960	3197	5 790	43	11
1965	2577	8 006	49	18
1970	2132	14 398	72	28
1975	1958	25 095	99	57

Forrás: Saját számítások a KSH adatai alapján.

A közölt adatok mögött nagy szóródások húzódnak meg. Nem érzékeltetik pl. a legnagyobb üzemek méreteit. Ezek súlya pedig rendkívül jellemző. 1975-ben az ipartelemek 4 százaléka foglalkoztatta az állami élelmiszeripar dolgozóinak közel felét, s itt működött az ágazat hajtóerő kapacitásának 60 százaléka. Az egyes ágazatok helyzetét a 2. sz. tábla mutatja be.

Számos elemzés bizonyítja, hogy élelmiszeriparunk üzemi koncentrációja túlzott. A nemzetköz összehasonlítások során kiderül, hogy a legfejlettebb országokban a korszerű kis- és középüzemek súlya lényegesen nagyobb mint nálunk. A túlzott méretekből származó nehézségek elsősorban magát az ipart terhelik. Az élelmiszeriparra talán fokozottan érvényesek Wilcsek Jenő sorai. A kis- és középüzemek lehetővé tennék, „hogy nagyüzemeink szűkítsék termelési spektrumukat, tehát növeljék a specializációt és javítsák a hatékonyságot, méghozzá anélkül, hogy ez feltétlenül gyártmányok termelésének kiesésével járna. A korszerű kis- és középüzemek ugyanis átvehetik olyan termékek gyártását, amelyek a nagyüzemek számára nem voltak gazdaságosak...”¹

Nem egyszerűen ipargazdasági problémáról van azonban szó. Az élelmiszeriparban a termékek minőségét is nagymértékben befolyásolja az, hogy a koncentráció optimális-e. Egyes termékeknel a hatalmas termelési méretek kifejezetten előnyösek

¹ Wilcsek Jenő: Korszerű kis- és középüzemek a magyar iparban (Közgazdasági Szemle 1970. 7—8. sz.)

AZ IPARTELEPEK SZÁMÁNAK MEGOSZLÁSA A FOGLALKOZTATOTTAK
SZÁMÁNAK NAGYSÁGCSOPORTJAI SZERINT, 1975.

Iparág	Szünetelő ipartelepek száma	Legfeljebb 50	51—300	301—1000	1000-nél több	Összes ipartelep	Egy ipar- telepre jutó termelés (millió Ft)
		főt foglalkoztató ipartelepek száma					
Húsipar	1	3	26	18	8	56	526
Baromfiipar	—	3	5	7	3	18	336
Tejipar	6	26	51	10	1	94	111
Tartósítóiipar	2	44	21	17	11	95	119
Malomipar	9	209	76	2	—	296	68
Sütőiipar	63	680	107	3	—	853	7
Cukoripar	—	—	—	9	2	11	348
Édesipar	—	—	—	4	4	8	286
Növényolajipar	—	—	—	4	1	5	761
Szeszipar	9	87	17	6	—	129	22
Boripar	1	151	23	4	—	179	26
Söripar	—	9	7	3	2	21	154
Ásványvíz, szikvíz, üdítőital	4	123	17	—	—	144	5
Dohányipar	3	27	14	4	1	49	66
Összesen	98	1372	364	91	33	1958	57

Forrás: Élelmiszeripari Adattár, 1977.

ilyen szempontból is (egységes, állandó minőség), gyakran azonban a tömeggyártás a minőség romlásával, a választék szűkülésével, a megnövekedett szállítási távolságok miatti ellátási nehézségekkel jár. A sütőipar, a tejipar, a söripar és egyes termékeknél a konzervipar és húsipar túlzott méretei hazánkban is magukkal hozták és hozzák ezeket a következményeket.

Témánk szempontjából legfontosabb az az összefüggés, amit Csizmadia Ernő a következők szerint fogalmazott meg: „Az élelmiszeripari koncentráció másik korlátozó tényezője a nyersanyagtermelésre és hasznosításra gyakorolt hatása. Amennyiben az erősen koncentrált feldolgozás miatt a nyersanyag jelentős része megromlik, elvész a fogyasztás számára, *átvitele értékesítési nehézségekkel párosul a mezőgazdasági nagyüzemekben...*”²

A túlzott koncentráció két további — mezőgazdasági termékforgalomra gyakorolt — hatását emelem még ki. Az egyik az, hogy a hiányzó kis- és középüzemek létrehozásában nagy szerepe van a mezőgazdasági nagyüzemeknek, a saját feldolgozás fejlesztése útján. A másik összefüggés az, hogy az üzemi koncentráció egyik alapját képezi a szervezeti centralizációnak, mely közvetlen hatással van a termékforgalmazásra, illetve az ezzel kapcsolatos érdekeltségi rendszerekre.

b) Az élelmiszeripari vállalatok szervezeti rendszere

Az élelmiszeripar vállalati centralizációja már az 1950-es években is erőteljes volt és ez fokozódott a hatvanas évek elején végrehajtott átszervezés során. Ekkor egyrészt a vállalatok felügyeletét gyakorló minisztériumi iparigazgatóságok szerepét az országos nagyvállalati központok és a trösztök vették át, másrészt a termelő és felvásárló tevékenységet szervezetileg is összekapcsolták.

A centralizáció ma kisebb, mint a hatvanas években volt. 1971-ben hozták létre az ún. korlátozott hatáskörű trösztöket részint a baromfi-, cukor-, dohány-, szesz-, söripari és borgazdasági országos nagyvállalatok átszervezése révén, részint pedig a konzervipari és a tejipari tröszt hatáskörének korlátozásával. Ma tehát csak a húsipar és a malomipar területén működnek teljes hatáskörű trösztök. A korlátozott hatáskörrel rendelkező trösztöknél igazgatótanács működik, melynek meghatározott ügyekben döntési, továbbá minden — a tröszt egészét érintő — fontosabb kérdésben véleményezési hatásköre van.

Az állami élelmiszeripari vállalatok 65 százaléka tröszti keretekben működik, s ezek adják az ágazat termelésének 82—85 százalékát. Az országos nagyvállalatok részesedése az élelmiszeripar termeléséből 9—12 százalék között mozog, míg a tanácsi vállalatok súlya 5—6 százalék.

A tröszt gyakorlatilag középfokú irányító szerv, bár egyúttal gazdálkodó egység is, a költségvetéssel maga számol el. A tröszthöz tartozó vállalatok szintén jogi személyek, de önállóságuk erősen korlátozott, ugyanis a tröszt:

- a fejlesztési alapokat centralizálja
- az exporttevékenységet kézbentartja (az exporttervet lebontja, az export-szubvencióval maga gazdálkodik stb.)
- ellátási felelősséget visel, melyet igen gyakran adminisztratív eszközök útján (tervlebontás, kontingensen stb.) „oszt meg” vállalataival
- központosítja a kutatást, marketinget, gyártmányfejlesztést stb.

² Csizmadia Ernő: Bevezetés az élelmiszergazdaságtanba (Akadémiai, 1973. —255. old.)

Országos nagyvállalati formában ma már csak a növényolajipar, az édesipar és a hűtőipar üzemelt működnek. A kötöttségek itt még erőteljesebbek.

Tanácsi irányítás alá a sütőipar, az ásványvíz- szikvíz- és üdítőitalgyártás, továbbá a szeszipar egy kisebbik része tartozik. Ezek az ágazatok csak egészen kis hányadban szerzik be nyersanyagaikat a mezőgazdaságtól. A mezőgazdasági nagyüzemek értékesítésében ez elhanyagolható, tehát az *élelmiszeripari felvásárlást gyakorlatilag teljes egészében a trösztökhöz tartozó vállalatok és az országos nagyvállalatok végzik.*

c) Koncentráció és centralizáció a mezőgazdaságban

Az élelmiszeripar koncentrálódásával egyidejűleg a mezőgazdaságban is végbe ment ez a folyamat, sőt itt gyorsabb ütemben. Különösen a termelőszövetkezeti szektorban növekedtek meg a méretek az utóbbi másfél évtizedben. Az átlagos termőterületnél is gyorsabban növekedett a szocialista nagyüzemek eszközállománya és termelési értéke. A koncentráció fejlődését a 3. sz. tábla mutatja be.

3. sz. tábla

A MEZŐGAZDASÁGI NAGYÜZEMEK KONCENTRÁCIÓJA

Megnevezés	Mérték- egység	Állami gazdaságok			Mg-i term. sz.		
		1965	1970	1975	1965	1970	1975
Gazdaságok száma		214	180	150	3278	2441	1598
Egy gazdaságra jutó:							
Termőterület	ha	4556	5283	6233	1422	1941	3078
Állóeszközök bruttó értéke	millió Ft	91	154	290	8	24	73
Foglalkoztatottak	fő	790	872	968	344	441	410
Halmozott term. érték	millió Ft	56	110	267	11	24	68
Termékértékesítés	millió Ft	38	88	192	7	19	52
Nyereség	millió Ft	3	6	19		3	7

Forrás: Saját számítások a KSH adatai alapján.

A termékértékesítés szempontjából alapvető kérdés, hogy a koncentráció hogyan befolyásolta a specializációt. A nemzetközi tapasztalatok arra utalnak, hogy a mezőgazdaság iparosodása során a két folyamat párhuzamosan halad előre.

A hatvanas években nálunk nem lehetett kimutatni szoros kapcsolatot a koncentráció és a specializáció között. A termelés szakosodása csak későbbben indult el és lassabban halad előre, mint a termőterület és az eszközök koncentrációja. A hatvanas évek második felében is a termelőszövetkezetek 50, az állami gazdaságok 40 százalékában 16—20 növényt termeltek. Húsnál is több növényt termeltek a nagyüzemek harmadában. Búzát, kukoricát, lucernát, napraforgót csaknem minden gazdaság termelt. A termelőszövetkezetekben szinte mindenütt tartottak szarvasmarhát és sertést is.³

A szakosodás folyamata az utóbbi 6—8 év során gyorsult fel, főként a legfejlettebb, iparszerű termelési eljárások elterjedésével. Ezek a módszerek a növény-

³ Donáth Ferenc: A kollektivizált mezőgazdaság iparosodása Magyarországon (Közgazdaság, Szemle, 1976. 6. sz.)

termelésben csak nagy termőterület bevonásával gazdaságosak. (Pl. a különböző kapacitású gépsorok szerint a kukoricaterület minimuma 4—800 ha-ra, a cukorrépáé 150 ha-ra emelkedett.) A termelés méreteinek növekedése egyrészt új koncentrációs hullámot hozott felszínre, másrészt viszont meggyorsította a specializálódást.

A szakosított állattenyésztő telepek terjedése ugyanezt eredményezte a takarmányszükséglet és a tőkeigény növelése útján.

A specializálódási folyamat azonban még mindig lassú a legfejlettebb mezőgazdasággal rendelkező országokhoz képest. Ez főként a fejlesztési eszközök hiányára vezethető vissza, de olyan speciális okok is közrejátszanak mint a termelőszövetkezetek ellátási, foglalkoztatási kötelezettsége, a gyenge adottságú nagyüzemek nagy súlya stb.

d) Az eltérő koncentráció és centralizáció hatása az élelmiszeripar és mezőgazdaság kapcsolatára

A mezőgazdaságban végbement koncentráció és specializáció módosította némileg az élelmiszeripari és mezőgazdasági alapegységek egymáshoz viszonyított pozícióit, de jelenleg is:

- az élelmiszeripari vállalatok méretei lényegesen meghaladják az állami gazdaságok és különösen a termelőszövetkezetek méreteit
- a két ágazat konkrét kapcsolataiban ezek a differenciák fokozódnak azáltal, hogy a feldolgozó vállalatok specializációja lényegesen nagyobb
- a mezőgazdasági termékfelvásárlást végző iparvállalatok gazdasági önállósága korlátozott, mert zömük tröszti szervezethez tartozik.

E tényezők jelentős hatást gyakorolnak az élelmiszeripari, illetve mezőgazdasági vállalatok és szövetkezetek gazdasági érdekeltiségére, ezen keresztül forgalmi kapcsolataikra.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari alapegységek pozícióinak különbségeit a 4. sz. tábla adatai érzékeltetik. Az összeállításban csak a minisztériumi felügyelet alatt működő feldolgozó vállalatok szerepelnek, miután — mint már ezt kimutattam — az ipari felvásárlást szinte teljes egészében ezek végzik. Az adatgyűjtés nehézségei miatt nem tudtam figyelembe venni a sütő- és tésztaipari minisztériumi vállalatok mutatóit, viszont a túlnyomórészt tröszti keretek között működő szeszipar adataiból nem tudtam kivenni a három tanácsi vállalat mutatóit. Úgy gondolom, hogy ezek nem okoznak alapvető torzítást.

A tábla adataiból egyértelműen kiderül, hogy az élelmiszeripari vállalatok egyenként lényegesen nagyobb gazdasági erőt képviselnek, mint egy-egy mezőgazdasági nagyüzem. A forgalmazás során azonban sokkal nagyobb pozíciókülönbségek léteznek, mint azt az adatok mechanikus összevetésével érzékeltetni lehet. Azt látjuk pl., hogy a feldolgozó vállalatok nyersanyag beszerzéséhez képest az állami gazdaságok értékesítése 38, a termelőszövetkezeteké 10 százalék. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy egy élelmiszeripari vállalat átlagosan 10 termelőszövetkezettel és —durván— 3 állami gazdasággal áll kapcsolatban. A mezőgazdasági termelés sokkal kisebb mértékű specializációja miatt ugyanis az egyébként valóban tekintélyes volumenű árutömeg több vevőhöz, ezen belül több ipari vállalathoz kerül. Ezzel szemben az élelmiszeripari ágazatok nyersanyagszükséglete többnyire egy mezőgazdasági ághoz kapcsolódik.

Ezt az összefüggést bizonyítja a 5. sz. tábla, ahol öt jelentősebb vertikumban tíz mezőgazdasági termék nagyüzemi értékesítését, illetve élelmiszeripari felhasználását hasonlítottam össze. Az adatok persze csak tendenciákat érzékeltetnek, s az

**A MEZŐGAZDASÁG ÉS AZ ÉLELMISZERIPAR VÁLLALATI
KONCENTRÁCIÓJÁNAK ÖSSZEHOSONLÍTÁSA, 1975.**

Megnevezés	Mérték- egység	Mező- gazdaság		Minisztériumi élelmisz. ipari vállalatok	Állami Mg.-i gazd. tsz.	
		állami mg-i gazd. tsz-ek			az élelmisz. ipari váll. %-ában	
Vállalatok (szövetkezetek) száma		150	1598	124	121	1289
Egy váll.-ra (szövetkezet) jutó						
Termelési érték	millió Ft	267	68	853	31	8
Állóeszközök bruttó értéke	millió Ft	290	73	366	79	20
Foglalkoztatottak	fő	968	410	1342	72	31
Termékértékesítés	millió Ft	192	52	—		
Nyersanyagbeszerzés	millió Ft	—	—	499	38	10
Nyereség		19	7	39	49	18

Forrás: Saját számítások a KHS adatai alapján.

ilyenfajta összehasonlításnak több hibája van. A legkomolyabb probléma, hogy a nagyüzemek átlagos értékesítését — a szükséges adatok hiányában — az összes gazdaság figyelembevételével számoltam, holott a viszonylag szerény specializáció is odavezet, hogy nem mindenütt termelik a megfigyelt termékeket. A gyakorlatban tehát az egy gazdaságra jutó értékesítés volumene minden terméknél nagyobb mint azt a közölt adatok sejtetik.

A lényegen ez azonban nem sokat változtat. Ha az utolsó oszlopokban közölt viszonyszámokat pl. kétszeresére növeljük, még mindig igen kicsik maradnak.

Bizonyos viták során — pl. az integrációs pólussal kapcsolatban — gyakran hangzik el, hogy nálunk — szemben a tőkés országokkal — a koncentrált ipar a szintén koncentrált mezőgazdasággal áll kapcsolatban. Ez kétségtelen tény, de a konkrét nyersanyagbeszerző folyamatban — még ha most eltekintünk is a háztáji és egyéb kisgazdaságoktól — egy iparvállalat 50—100 vagy ennél is több mezőgazdasági nagyüzemtől vásárol, tehát nálunk is igen nagy a koncentrációbeli különbség (ilyen szempontból nézve.)

S ehhez jön még a trösztli szervezés problémája. A fentiekben vizsgált 124 vállalatból 1975-ben 118 tartozott tröszthöz.

Az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek, illetve a feldolgozó vállalatok érdekei eleve jelentősen eltérnek, nemcsak azért, mert eltérő a koncentráltáguk és a specializáltságuk. Ezt az eltérést jelentősen felerősíti az, hogy az élelmiszeripari vállalatok érdekeltségi rendszere nem a saját objektív — és az ágazat egészétől nyilvánvalóan különböző — érdekeire, hanem a tröszt érdekeire van hangolva.

Témánk szempontjából itt az a legfontosabb, hogy a vállalatok többsége a felvásárlás során nem a saját nyersanyagbázisának biztosítását mérlegeli, pontosabban nemcsak ezt. A társvállalati forgalmon túl közrejátsszik ebben az is, hogy a trösztök a felvásárlást többnyire közvetlen módszerekkel irányítják.

Több ágazatban elterjedt az ún. „blanketta-szerződés”, amikor a tröszt előre elkészített nyomtatványok, „blanketták” kibocsátásával a vállalatok és ezen keresztül a mezőgazdasági partnerek számára előírja a felvásárlás minden lényeges körülményét. Más ágazatokban a tröszt fenntartja azt a jogot, hogy a vállalat által megkötött szerződést felbontathatja.

A MEZŐGAZDASÁGI NAGYÜZEMEK ÉRTÉKESÍTÉSÉNEK
ÉS AZ ÉLELMISZERIPARI VÁLLALATOK NYERSANYAGFELHASZNÁLÁSÁNAK ÖSSZEHASONLÍTÁSA, 1975.

Élelmiszeripari ágazat	Termék mértékegys.	Egy állami gazd.ra	Egy mg-i tsz-re	Egy élelm.- ip.-i vállalatra jutó felhaszn.	Egy állami gazd.-ra	Egy mg.-i tsz-re
		jutó értékesítés			jutó értékesítés az átlagos élelmiszerip.-i felhasználás százalékában	
1	2	3	4	5	3:5	4:5
Húsipar	Vágómarha, t	267	166	12 217	2,2	1,3
	Vágósertés, t	1110	223	29 450	3,8	0,8
Baromfiipar	Pecsényecsrke t	72	75	15 123	0,5	0,5
	Tojás, 1000 db	1466	289	57 468	2,6	0,5
Tejipar	Nyerstej, 1000 l	1615	628	81 748	2,0	0,5
Tartósítóipar	Paradicsom q	1174	1188	117 877	1,0	1,0
	Zöldborsó q	2008	758	32 676	6,1	2,3
	Uborka q	52	231	27 147	0,2	0,9
Malomipar	Búza, t	3012	1457	88 378	3,4	1,6
	Kukorica, t	2032	1253	38 630	5,3	3,2

Forrás: Saját számítások a KSH adatai alapján.

Ilyen körülmények között sem a feldolgozó vállalat sajátos érdekeit, sem a nyersanyagot szállító szerződő fél érdekeit nem lehet figyelembe venni.

A probléma közismert, a megoldást keresik a szakemberek. Nem kevesen javasolják a trösztök megszüntetését. Úgy tűnik azonban, hogy nyomós érvek szólnak a tröszti konstrukció mellett, illetve valamilyen formát öltő centralizáció mellett. (Fejlesztések, export, készletgazdálkodás, intervenciók stb.) Biztos azonban az, hogy a trösztökön belül lehetőség van a belső mechanizmus indirekt irányba való módosítására, ehhez tartozóan a felvásárlás decentralizálására.

Mások a mezőgazdaság és az élelmiszeripar eltérő koncentrációjából és centralizációjából adódó problémák megoldását, illetve csökkentését úgy tartják lehetségesnek, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek érdekeit szintén centralizált szervek képviselik az élelmiszeripari trösztökkel és nagyvállalatokkal szemben.

E téren valóban nagy jelentőségű az *Állami Gazdaságok Országos Központja*, a *Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa*, valamint ezek területi szerveinek érdekvédelmi funkciója, illetve koordináló tevékenysége. Úgy tűnik azonban, hogy — különösen a szövetkezeti szektort illetően — e szervezetek a meglevő jogaik, anyagi eszközeik és egyéb lehetőségeik mellett nem tudják ellensúlyozni a nagyfokú ipari centralizáció kedvezőtlen következményeit.

A termelési rendszerekbe tömörült gazdaságok egyes termékek esetében — pl. kukorica — rendkívül nagy gazdasági potenciált képviselnek. E rendszerek ma még azonban inkább a szűkebb értelemben vett termelés terén koordinálják tevékenységüket. *Marillai Vilmos* elemzése szerint: „Jelenleg a termelési rendszerekben részt vevő mezőgazdasági termelőszövetkezetek és állami gazdaságok elsősorban a rendszeren belüli tevékenység jövedelmezőségének fokozásában érdekelték. Ezért nem fűződik jelentős rendszerszintű vagy rendszerjellegű vállalati érdek a termékforgalmazás és feldolgozás tevékenységi köreinek megszervezéséhez.”⁴

Az AGKER-nak és a TSZKER-nek szintén része lehet a feldolgozóipar centralizáltságának ellensúlyozásában, bár ez semmi esetre sem tartozik alapvető feladataik közé.

Ma a monopolhelyzet káros következményeinek megakadályozása főként az állami szervek feladata. A termékforgalmazás szabályozása során egy sor intézkedés éppen ezt célozza. Úgy tűnik azonban, hogy ezek az intézkedések nem minden esetben hatékonyak.

3. Az ár- és jövedelemszabályozás néhány kérdése és ezek összefüggései a mezőgazdaság és az élelmiszeripar kapcsolataival

a) A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termelői árak alakulása

A termékforgalmazás piaci jelenség, így vizsgálatának szerves részét kell képezni az árrendszer elemzésének. E helyen azonban az árszabályozást nem abból az aspektusból vesszük szemügyre, hogy az részét képezi a szorosabb értelemben vett forgalmazás szabályozásának. Az árrendszer ugyanis közismerten a jövedelemszabályozás eszköze is, s jelen témánk éppen ez. A jövedelemszabályozás egyúttal a termelés orientálásának eszköze is, s ezen keresztül jelentős szerepe van a forgalmi kapcsolatokra.

⁴ Marillai Vilmos: A termelési rendszerek vertikális fejlesztésének néhány elvi kérdése (Gazdálkodás, 1976. 12. sz.)

A mezőgazdasági nagyüzemek önálló vállalati gazdálkodásához szükséges feltételeket a hatvanas évek közepétől egy sor ár- és pénzügyi intézkedéssel igyekeztek az állami szervek biztosítani. Ezek között kiemelkedő jelentősége volt a felvásárlási árak folyamatos emelésének. 1965-től 1976-ig mintegy 70 százalékkal növekedtek a felvásárlási árak.

Az általános árszínvonal-növekedés mögött jelentős szóródások vannak. Az állatok és állati termékek felvásárlási árai a fenti időszakban 82, a növényi termékeké 57 százalékkal emelkedtek.

Közismert dolog, hogy bár az áremelés valóban szerves része volt az önálló vállalati gazdálkodás megteremtésének, a szocialista nagyüzemek javuló gazdálkodási eredményeinek forrása nem ez volt, hanem elsősorban a *termelés volumenének nagymértékű növelése*. A folyamatos árrendezéssel egyidejűleg ugyanis egyrészt növekedtek a termelési költségek, ezen belül is főként a dologi költségek, másrészt módosult a nagyüzemek pénzügyi rendszere, egy sor kiadást az árbevételből kell fedezni, melyek korábban a költségvetést terhelték.

Jól érzékeltetik a fentieket a MÉM STAGEK számításai: 1971 és 1975 között. 18 vizsgált termék közül 13-nál az önköltség nagyobb mértékben növekedett, mint az értékesítési átlagár.⁵ Az V. ötéves terv elején megvalósított felvásárlási áremelkedéseket is mindenekelőtt az indokolta, hogy halaszthatatlanná vált a mezőgazdasági termelésben felhasznált ipari eredetű — főként importból származó — termelési eszközök áremelkedésének továbbhárítása. Az árintézkedések tervezésénél eleve számoltak azzal, hogy nagyüzemekben a költségnövekedés meghaladja a bevétel-növekedést.⁶

A mezőgazdasági termékek felvásárlási árainak emelkedése másik oldalról nézve az élelmiszeripar beszerzési árszínvonalának növekedését jelenti. (A közölt adatok automatikusan nem használhatók az élelmiszeripari nyersanyagok árindexeként. Egyrészt a felvásárlási árak indexeinek kiszámításánál az ipari ártól jelentősen eltérő felvásárló kereskedelmi árakat is figyelembe veszik, másrészt a mezőgazdaság fő, de korántsem egyedüli nyersanyagszállítója az élelmiszeriparnak. A nyersanyag-árak alakulásának tendenciáit mindezek ellenére jól tükrözik a felvásárlási árindexek.)

A nyersanyagárak emelkedése mögött elmaradt az élelmiszeripari végtermékek árainak növekedése. Ez elsősorban arra az életszínvonal-politikai alapelvre vezethető vissza, hogy az alapvető élelmiszerek fogyasztói árszínvonalának a közgazdaságilag elviselhető határokon belül stabilnak kell lenni. Ilyen alapelv mellett sem lehetett elkerülni a legalapvetőbb élelmiszereknél (tej, cukor, hús stb.) sem a fogyasztói árak emelését. Mégis, összességében az élelmiszerek fogyasztói árai a termelői árakhoz képest mérsékelten növekedtek. A valóságban rendkívül bonyolult összefüggéseket úgy lehet tehát leegyszerűsíteni, hogy a mezőgazdasági termelői árak növekedése csak viszonylag kis részben gyűrűződött be a fogyasztói árakba és ennek konzekvenciáit bizonyos mértékben az élelmiszeripar viselte. (1.: 6. sz. tábla)

b) Az élelmiszeripari vállalatok jövedelemszabályozása

A táblázaton látható, hogy a beszerzési áraknak a termelői árakhoz viszonyított gyorsabb ütemű növekedése főként az indirekt irányítási rendszer bevezetése utáni években következett be. Ebben az időszakban több más nehézséggel is meg kellett

⁵ Csete László—Hasznos Ilona: A főbb mezőgazdasági termékek költségei és jövedelmezősége a termelőszövetkezetekben (MÉM STAGEK, 1976.)

⁶ Szabó Ferenc: A mezőgazdaság, az élelmiszeripar és az erdészet szabályozó rendszere (Mezőgazdasági, 1976.) —32. old.

AZ ÉLELMISZEREK TERMELŐI ÉS FOGYASZTÓI ÁRÁNAK ALAKULÁSA

Megnevezés	1970	1975
	évi árak az 1965. évi árak %-ában	
Mezőgazdasági termékek felvásárlási ára	133	153
Élelmiszeripari termelői ár	123	145
Fogyasztói ár:		
Szűkebb értelemben vett élelmiszerek	107	117
Élvezeti cikkek	105	130

Forrás: Saját számítások a KSH adatai alapján.

küzdeni az élelmiszeriparnak. Ezekre az évekre esik a beruházások visszaesése, a kapacitáshiányok, szűk keresztmetszetek kialakulása, a műszaki színvonallal kapcsolatos problémák kiéleződése is.

Mindezek következtében csökkenni kezdett az ágazat tiszta jövedelme, s a rohamosan fokozódó költségvetési támogatások ellenére is az egyéb iparágaktól messze elmaradó ütemben növekedett a vállalati nyereségek összege. Az eszköz — illetve bérarányos nyereség rendkívüli mértékben csökkent.

1968 és 1975 között megfordult az élelmiszeripar költségvetési támogatásainak és elvonásainak egyenlege. Még 1968-ban a nyereségadón kívüli befizetések — igaz, hogy szerény mértékben — 1,1 milliárd Ft-tal meghaladták a támogatásokat, addig 1975-ben a 15,7 milliárdos elvonással szemben 24,2 milliárd Ft-ot tett ki a támogatás. Ezen belül ugyanilyen irányú változás következett be a forgalmi adó és az árkiegészítés egyenlegében.

Az élelmiszeripar főbb jövedelmi mutatóinak abszolút és relatív — más ipari ágazatokhoz viszonyított — romlását a 7. sz. tábla érzékelteti. 1968-ban az élelmiszeripar eszköz-, illetve bérarányos nyeresége meghaladta az egyéb ipari ágazatok átlagát, 1975-ben már messze elmaradt attól.

7. sz. tábla

FONTOSABB JÖVEDELMI MUTATÓK ALAKULÁSA AZ IPARBAN

Megnevezés.	Szocialista ipar élelmiszeripar nélkül		Élelmiszeripar	
	1968.	1975.	1968.	1975.
Tiszta jövedelem (millió Ft)	41 241	110 034	5621	1 314
Elvonások (millió Ft)	24 010	45 389	9665	15 654
Támogatások (millió Ft)	9 750	15 585	8563	24 217
Nyereség (millió Ft)	26 981	69 895	4519	5 337
100 Ft lekötött eszközre jutó				
Tiszta jövedelem (Ft)	14,33	22,44	11,89	1,65
Nyereség (Ft)	9,38	14,26	9,56	6,68
100 Ft kifizetett bérre jutó				
Tiszta jövedelem (Ft)	129,38	209,07	156,26	19,72
Nyereség (Ft)	84,93	132,80	125,63	80,04

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1968. és 1975.

Ebben a helyzetben egyre fokozódó mértékben vált szükségessé, hogy az állam egyedi jellegű preferenciákat nyújtson az élelmiszeriparnak. Ilyenek voltak pl.: bérpreferenciák, egyes iparágaknál az amortizáció 100 százalékos visszatartásának engedélyezése és az eszközköztési járulék megszüntetése, veszteségtérítés, fejlesztési alapok költségvetési kiegészítése stb. A vállalati beruházások közvetlen és közvetett támogatási aránya 1975-ben csaknem 50 százalékos volt.⁷

1976-ban a szabályozórendszer átfogó módosítása nyomán enyhültek a nehézségek. A termelői árak átlagosan mintegy 10 százalékkal emelkedtek. Ezek belül differenciák voltak egyrészt értékesítési irányok szerint (belföldi értékesítési árak nagyobb mértékben növekedtek), másrészt termékek, illetve termékcsoporthoz szerint.

Az áremelést elsősorban a költségnövekedés okozta, ami a mezőgazdasági termékek felvásárlási árának 10 százalékot meghaladó növelése, az importált nyersanyagok ennél nagyobb mértékű drágulása, továbbá egyéb anyagok és szolgáltatások (üzem- és tüzelőanyag, fa, papír, szállítás stb.) áremelkedése nyomán jelentkezett.

A költségnövekedés nagyságrendje mintegy 10 milliárd Ft volt. Ez közel duplája az 1975. évi nyereségnek. Az élelmiszeriparban ezért nem lehetett követni a más iparágakban érvényesülő gyakorlatot, miszerint a költségnövekedés a nyereséget terhelte. Ugyanakkor viszont a teljes költségnövekedést (és bizonyos eredményjavulást) nem lehetett a termelői árak emelésével sem fedezni, mert ez tovább növelte volna a termelői és fogyasztói árak közötti feszültséget. Ilyen körülmények között speciális megoldás született: a költségnövekedést egyrészt úgy ellensúlyozta az állam, hogy az élelmiszeriparban — a dohány- szesz- és söripar kivételével — megszüntette az eszközköztési járulékot és az illetményadót, ezen túlmenően az élelmiszeripari vállalatok amortizációjukat teljes mértékben visszatartathatják és az általános nyereségadó fizetésénél is kedvezményben részesülnek.

Mint már említettem, 1976-ra lényegesen javultak az élelmiszeripar jövedelmi mutatói. Ugyanakkor az elmúlt évtized nehézségei nyomán alaposan felduzzadt a tennivalók köre is. Az állóeszközök nagymértékben elhasználódtak. A nullára leírt gépek és berendezések értéke közel 3 milliárd Ft, ezek teszik ki a teljes gép- és berendezésállomány több mint 15 százalékát.⁸ Az V. ötéves tervben az élelmiszeripari beruházások több mint 85 százaléka vállalati hatáskörben valósul meg, de a vállalati fejlesztési alapok — az igen jelentős egyedi preferenciák, közvetett támogatások ellenére is — a tervekben előirányzott fejlesztések forrásának még felét sem teremtik meg. A források tervezetében a közvetlen költségvetési támogatások súlya 30 százaléka, a hiteleké 24 százalék.⁹

Sajátságos tehát az élelmiszeripar „monopolhelyzete”. Nemzetközi mércével mérve is rendkívüli koncentráltság és centralizáltság jellemzi, szűkös kapacitásai következtében a vállalati érdekeltség által is alátámasztott kereslete általában elmarad a kínálattól, ugyanakkor azonban tökeszegény ágazat. (A fejlesztési alapok ugyan szintén centralizáltak, de relatíve kicsik.)

Ez a „felemás monopolhelyzet” felemás módon befolyásolja a mezőgazda ági nagyüzemek és a feldolgozó vállalatok kapcsolatait, érdekeik ütközését. Az ellentétes hatásúnak szánt állami intézkedések ellenére a trösztök, ezek vállalatai és az országos nagyvállalatok rövid távon gyakran a mezőgazdasági nagyüzemek érdekei fölé tudják helyezni saját érdekeiket. A koncentráció és centralizáció következtében ehhez elég nagy a gazdasági erőfölényük. Ez időnként komoly nehézségeket okoz a mezőgazdasági termékek forgalmazásában. Másrészt viszont a tőkehiány miatt az élelmiszer-

⁷ Szabó Ferenc: i. m. 34. old.

⁸ Szabó Ferenc: i. m. 101. old.

⁹ Szabó Ferenc: i. m. 101. old.

ipari szervezetek hosszabb távra nem tudják érvényre juttatni érdekeltységüket. A mezőgazdaság relációjában ez a megalapozott, mennyiségileg és minőségileg kiegyensúlyozott nyersanyagellátás biztosítását jelentené, ami a termelőerők mai színvonalán a vertikális integráció felé tendáló szoros kooperáció révén érhető el. A vertikális integráció viszont nem csak akarat kérdése, anyagilag is meg kell alapozni.

Első olvasásra ellentmondásosnak tűnnek az olyan-elég gyakran publikált — megállapítások, hogy nálunk a vertikális integrációt a feldolgozó szféra túlzott koncentrációja és centralizációja akadályozza. Ellenvéleményként felvethető, hogy a fejlett tőkés országokban éppen a gazdasági potencia nagymértékű differenciája tette lehetővé és objektíve szükségessé a farmok integrálását az ipari és kereskedelmi tőke által. Csakhogy ott — sok egyéb nagyon lényeges specifikus vonás mellett — merőben eltérő volt a helyzet abban a tekintetben, hogy az élelmiszeripar és a kereskedelem nemcsak abszolúte, hanem relatíve is sokkal tőkeerősebb volt a mezőgazdaságnál. Nálunk viszont a trösztök és nagyvállalatok operatív fokon rendkívül nagy hatáskörrel rendelkeznek, de stratégiailag nagyon is önállótlanok, saját erejükből nem tudják anyagilag megalapozni a hosszú távon is kiegyensúlyozott, a mezőgazdasági termelőknek is előnyös termékgazdálkodási rendszert.

c) A mezőgazdaság és az élelmiszeripar szabályozó-rendszerének közelítése

A mezőgazdasági nagyüzemek és az élelmiszeripari vállalatok érdekeltégi rendszerének nagyobb mértékű összehangoltságát, s ezen keresztül főleg a vertikális integrációt a szakemberek nagyrésznél álláspontja szerint az is akadályozza, hogy tevékenységi szférák és tulajdonformák szerint nagymértékben eltér a közgazdasági szabályozórendszer. A reform első éveitől kezdve állandóan napirenden van a *mezőgazdasági és az élelmiszeripari szabályozórendszer „közelítésének” kérdése*. Az Élelmiszeripari Gazdaságkutató Intézetben végzett elemzések szerint a szabályozókat alapvetően három módon lehet közelíteni:¹⁰

Alaki közelítés esetén a kulcsok, a szorzók, elvonási, alapképzési előírások stb. azonosak. Az azonos kulcsok azonban nem teremtenek azonos körülményeket, főként azért nem, mert a közgazdasági környezet és a gazdálkodási feltételek nagyon különbözőek.

Tartalmi közelítés esetén a különböző mértékű, nagyságrendű kulcsok, elvonások stb. alkalmazásával arra törekcszenek, hogy a vállalatoknál azonos színvonalú nyereség képződjék, azonos nagyságrendű alapok alakuljanak ki, a társadalmi tiszta jövedelem realizálása és elvonása azonos elvek szerint és azonos szinten valósuljon meg. Mindez inkább csak lehetőséget teremt a szorosabb kooperációra, de aktívan nem ösztönöz.

Orientációs közelítés esetén a gazdasági alapegységeket úgy lehet egy meghatározott irányba (pl. a vertikális integráció irányába) terelni, hogy — bár sem alakilag, sem tartalmilag nem azonos a különböző szférákhoz tartozó vállalatok szabályozó-rendszere — a szabályozók a kívánt tevékenységekre ösztönöznek.

A szabályozók közelítése terén az első jelentősebb gyakorlati (együttal kísérleti) lépéseket 1971-ben tettük meg, amikor a baromfiipar, a konzervipar és a boripar szabályozóit „közelítették” a mezőgazdasági nagyüzemekéhez. A közelítés fő vonásait tekintve „tartalmi” jellegű volt és nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket.¹¹ Ma már egyre inkább elfogadott az a vélemény, hogy az „orientációs” közelítés a leghatékonyabb.

¹⁰ Láng Pál: Közgazdasági szabályozó rendszerek továbbfejlesztésére irányuló kutatások az Élelmiszeripari Gazdaságkutató Intézetnél (ÉGI, Jubileumi Évkönyv, 1973.)

¹¹ Szénay László: A vertikális kapcsolatok érdekeltégi problémái az élelmiszertermelésben (Akadémiai, 1976.)

Д-р. Цзагань Ласло:

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ СИСТЕМЫ ЗАИНТЕРЕСОВАННОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И ИХ ЭФФЕКТ ОБОРОТ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРОДУКТОВ

(Резюме)

Автор анализирует две части системы заинтересованности предприятий пищевой промышленности: концентрацию производства и структурную централизацию отрасли, даже главные вопросы регулирования цен доходов.

Фабричная концентрация предприятий венгерской пищевой промышленности большая и международном сопоставлении. С одной стороны невыгодно влияет на эффективность промышленного производства, с другой затрудняет связь между предприятиями сельского хозяйства пищевой промышленности. Фабричные размеры тоже большие и сверх этого — большинство предприятий принадлежит к централизованной трестовой организации. Концентрация, централизация и специализация госхозов и колхозов значительно более маленькая. Это отличает затрудняет товарооборот сельского хозяйства.

В последние десятилетия сельскохозяйственные производственные цены быстрее повысились производственных цен пищевой промышленности. В последние годы положение улучшалось не в большой мере, но в пищевой промышленности всё таки есть нехватка капиталов и не имеет нужные финансовые фонды для расширения вертикальной интеграции.

Dr. Laslo Czaganý

SOME PROBLEMS OF THE SYSTEM OF INTERESTEDNESS OF FOOD PRODUCER ENTERPRISES AND THEIR EFFECT ON AGRICULTURAL TURNOVER

(Summary)

The author discusses two spheres of the system of interestedness of food producer enterprises; the concentration and sectoral organizational centralization of the production, and the main issues of price and income regulation.

The concentration of the Hungarian food industry — by international standard — is very high. This — on the one hand — influences unfavourably the efficiency of industrial production, and on the other — causes difficulties in the relations between large scale farms and food producer enterprises. The size of enterprises are large, and it is made worse by that the overwhelming majority of the enterprises belong to centralized "Trust" organization. The concentration, centralization and specialization of agricultural producer co-operatives are significantly smaller. This difference causes problems in the marketing of agricultural products too.

In the past decade the agricultural producer prices increased at a higher rate than the producer prices of the food industry. The profitability of the food industry significantly decreased. In the latest years some improvement can be observed, still the food industry is in need of capital, and it has no financial assets needed for the development of vertical integration.